

Demokratiya

“Uşaq və gənclərə demokratiya mədəniyyəti və insan hüquqlarını aşılamaq vacib məsələdir, çünki sosial qaydalar və davranış mədəniyyəti erkən yaşlarda formalaşır və onların gələcək ictimai fəaliyyətinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynaya bilər.”

Avropa Şurasının demokratiyanın gələcəyinə həsr edilmiş Forumunun nəticə müddəaları, iyun, 2007-ci il.

Demokratiya nədir?

Demokratiya Avropanın tarixində heç bir zaman XXI əsrin əvvəllərində olduğu qədər geniş yayılmamışdı. Demək olar ki, bütün Avropa cəmiyyətləri, yeni suveren vətəndaşlıq və qərarların qəbulunda şəffaflıq prinsipləri üzərində qurulan Avropa cəmiyyətləri demokratik sayılır. Reallıqda bu prinsiplərə tam nail olmaq çətindir, lakin ümumilikdə onlar müasir Avropada demokratiyanın inkişafında tənzimləyici rol oynayırlar.

“Demokratiya” sözü yunan dilində “demos” – “xalq” və “kratos” – “hakimiyyət” mənasını bildiren sözlərin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Müvafiq olaraq, demokratiya çox vaxt “xalq hakimiyyəti”, yəni insanlar tərəfindən müəyyən edilən və onların tabe olmalı olduğu qaydalar mövcud olan sistem kimi qəbul edilir. Müasir dünyada insanların və ölkələrin əksəriyyəti demokratiyanı yeganə qanuni idarəçilik sistemi hesab edir. Demokratiya iki prinsipə əsaslanır:

- **şəxsi avtonomiya prinsipi:** heç kəs başqaları tərəfindən qoyulan qaydaların tətbiq obyektı olmamalıdır;
- **bərabərlik prinsipi:** insanların həyatına təsir edən qərarların qəbul edilməsində hamı bərabər şəkildə iştirak edir.

İdarəçiliyin başqa formaları bu iki prinsipi pozur, çünki bu zaman hakimiyyət bir adamın və ya sosial sinfin əlində olur və onlar əhalinin adından qərarlar qəbul edirlər. Məsələn, oliqarxiya zamanı hakimiyyət azlıqda olan insan qrupunun əlində cəmləşir ki, bunlar da var-dövlət, ailə və hərbi qüvvə ilə müəyyənləşir. Plutokratiya zamanı hakimiyyət varlılar, diktatura zamanı isə bir hökmran insan tərəfindən idarə edilir. Bu idarəetmə formalarında nə şəxsi avtonomiya, nə də bərabərlik gözlənilir.

Demokratiyanın bir çox formaları ola bilər. Məsələn, *birbaşa demokratiya* zamanı insanlar qərarların qəbulunda iştirak edir. Demokratiyanın yayılmış formalarından biri *liberal və ya nümayəndəli demokratiya*dır ki, burada qanunlar və siyasi istiqaməti müəyyən edən, dövlət məmurlarını təyin edən nümayəndələri vətəndaşlar seçir. “Nümayəndəli demokratiya” nəzəriyyəsinə görə hakimiyyət nümayəndələrin səs çoxluğuna əsasən sərbəst və ədalətli seçkilər vasitəsilə seçilir. *Liberal demokratiya* qanunun aliliyi, hakimiyyətin bölünməsi, insan hüquqlarının qorunması və azlıqların

müdafiəsi ilə xarakterizə olunur. Qanun aliliyi – hakimiyyət və məhkəmə orqanlarının qəbul edilən qanunlar çərçivəsində fəaliyyət prinsipini nəzərdə tutur. Bu, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi ilə sıx bağlıdır. Bu zaman hakimiyyətin qanunverici (parlament), icraedici (hökumət) və məhkəmə qolları bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərir. Demokratik hakimiyyət zamanı insan hüquqları ümumi dəyərlər sistemini təşkil edir. Müvafiq olaraq hakimiyyətdə kifayət qədər təmsil edilməyən uşaqlar, qadınlar, miqrantlar, dini və etnik azlıqlar diskriminasiyadan qorunur, onların fərdiliyi və cəmiyyətin həyatında iştirakı rəğbətləndirilir.

“Demokratiya” termini müəyyən cəmiyyət tipi, həmçinin müəyyən idarəetmə forması deməkdir. Demokratik cəmiyyət insanların əksəriyyəti üçün ən ədalətli idarəetməni və bərabərliyi təmin edir, bu zaman cəmiyyət proseslərdə passiv yox, aktiv rol oynayır. Bu, hər bir insanın və ya insan qrupunun, cəmiyyətdə olan birliklərin hüquqlarının dəstəklənməsi ilə xarakterizə olunur. Demokratik cəmiyyət mövcud olan sosial problemləri daim insanların xeyri üçün həll etməyə çalışdığından, belə qərarlar əksər insan tərəfindən hörmətlə qarşılanır.

Demokratiya təcrübədə

Demokratiyalar bir-birindən fərqlənir və biri digəri üçün nümunə hesab edilə bilməz. Demokratik idarəetmə müxtəlif formalar ala bilər: prezidentli (Fransa, Macarıstan və Rusiya) və ya parlamentli idarəetmə (Böyük Britaniya, Slovakiya və ya İspaniya). Digərlərində, məsələn, Almaniyada federal idarəetmə mövcuddur. Bəzi səsvermə sistemləri proporsional, digərləri majoritar tiplidir. Səsvermənin ümumi prinsiplərini bütün vətəndaşların bərabərliyi və hər bir insanın şəxsi avtonomiya hüququnun olması təşkil edir. Lakin şəxsi avtonomiya heç də hər bir şəxsin istədiyini etməsi demək deyildir. Bu, o deməkdir ki, dövlət hər bir vətəndaşa bərabər səsvermə hüququ verir. Hər bir insan müstəqil şəkildə seçimini həyata keçirmək, bu seçimin nəzərə alınması hüququna malikdir. Nəticədə çox şey vətəndaşların iştirakı və təşəbbüsündən asılıdır.

Bərabərliyə hörmət və vətəndaşların qərar qəbul etmə prosesinə cəlb edilməsi səviyyəsinə görə demokratiya fərqli ola bilər. Məsələn, az təminatlı insanların səsi daha əhəmiyyətsiz ola bilər. İctimai arenada az təmsil olunan qadınlar, hətta onlara aid olan qərarların qəbulu zamanı daha az imkanlara sahib ola bilər. Uşaqlar, xarici fəhlələr hətta səs hüququna malik deyildir. Eyni zamanda bir çox insanlar hesab edir ki, qaydaları onların seçdikləri, lakin seçicilərinin maraqlarını təmsil etməyən məmurlar tərəfindən məcburən qəbul edilir. Bəs əsas demokratik prinsiplər haradadır? Biz özümüzü nə dərəcədə qanunlar və hakimiyyət qərarlarının “mülkiyyətçisi” hesab edə bilərik?

Demokratiya heç bir zaman tam və dolğun olmur. Hətta Karl Potter demişdir: “Demokratiya – mövcud olmayan bir şey mənasını bildirir”. Bu bir qədər şişirdilmiş fikir kimi səslənsə də, demokratiya – ideal modeldir. Öz cəmiyyətlərinin bu ideal səviyyəyə nailolma dərəcəsini insanlar məhz özləri seçir.

Demokratiya yalnız vətəndaşlar fəal olduqda işləyir

“Demokratiya seçki kodeksindən daha üstün bir məfhumdur. Bu, davranış, münasibət və ruhun kodeksidir”.

*Avropa Şurasının 2006-cı ildə keçirilmiş “Demokratiya”
Yay Universitetində Terri Devisin giriş çıxışından.*

Demokratik cəmiyyət demokratik üsulla seçilmiş hakimiyyət və milli institutlar sistemindən daha böyük bir anlamdır. Demokratik cəmiyyətin əsas göstəriciləri güclü və müstəqil yerli hakimiyyət orqanları, fəal vətəndaş cəmiyyəti, iş yerlərində və məktəblərdə olan demokratik ruhdur. Demokratiya – hər gün və hər yerdə dəstəklənən praktik prosesdir.

İnsanlar daim öz tələblərini bildirdikdə, hökumətin addımlarını nəzarətdə saxladıqda, demokratiya vətəndaşların maraqlarına xidmət edir və daha effektiv işləyir. Müasir cəmiyyətdə qeyri-hökumət təşkilatları və kütləvi informasiya mənbələri vətəndaşların əsas nəzarət vasitəsidir. Qeyri-hökumət təşkilatları müdafiə məqsədli çıxışlar edə, təlimatlandırır, cəmiyyətin diqqətini vacib məsələlər ətrafında cəmləşdirir və hökumət orqanlarının hərəkətlərini izləyə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatları vasitəsi ilə vətəndaşlar əsas hərəkətverici qüvvə şəklində çıxış edə və demokratik istiqamətdə daha çox dəyişikliklər apara bilərlər.

Demokratik cəmiyyətlərdə kütləvi informasiya vasitələri böyük bir funksiyanı yerinə yetirir. Onlar yenilikləri, müxtəlif sosial qrupların mövqelərini işıqlandırır, vətəndaşların mənafeyinə xidmət edir. Lakin bu funksiya yalnız o zaman mümkündür ki, KİV hakimiyyət və korporativ maraqlardan azad olsun, öz rolunun ciddiliyini anlasın.

Demokratiyaya nə olub?

XXI əsrin əvvəllərində demokratiyanın vəziyyəti ümumi narahatlıq yaradır. Avropanın demokratik cəmiyyətlərində siyasi narazılıq və skeptisizm (e.ə. *IV əsrin axırında yunan fəlsəfəsində formalaşmış cərəyan. Skeptiklər istənilən elmi və ya sosial məlumata şübhə ilə yanaşır və hər zaman onları tənqid etməyə hazırdırlar.*) geniş yayılmışdır. İnsanlar bəzən düşünür ki, siyasi elita insan iradəsinə etinasız yanaşır. Demokratiyanın inkişafında sosial bərabərsizlik və korrupsiya kimi ziddiyyətli tendensiyalar narazılığın yaranmasına, nəticədə isə kütləvi informasiya vasitələri

tərəfindən dəstəklənən populyzmə gətirib çıxarır. Vətəndaşlar bəzən özlərini köməksiz hiss edir və onların cəmiyyətdəki aktiv rolu dəstəklənir.

Demokratiya ilə bağlı yaranan əsas həyəcan Avropada son on beş ildə vətəndaşların seçkilərdə iştirak səviyyəsinin aşağı düşməsi ilə bağlıdır. Bu enmə vətəndaşların seçkilərdə iştiraka olan maraqlarının azalmasını göstərir və demokratik prosesi pozur.

Gənc nəslin seçkilərdə iştirakı çox aşağı düşür, gənclər və yaşlı seçicilər arasında iştirak səviyyəsi fərqi böyüyür. Ancaq bu fərq gənclərin gələcəkdə seçkilərdə fəal iştirak etməyəcəyini göstərməsə də, artıq bu gün onların maraqlarının seçkilərdə az təmsil olduğu göz qabağındadır. Belə ki, bütün dünyada cavanların siyasi partiyalar, həmkarlar ittifaqları və formal gənclər təşkilatları kimi demokratik institutlardan, ənənəvi siyasi strukturlardan yayınması müşahidə olunur.

Bunun ciddi problem olmasına baxmayaraq tədqiqatlar göstərir ki, gənclər iştirakçılığın digər müxtəlif formaları olan kampaniyalar, xüsusi vətəndaş təşəbbüsləri və məsləhət orqanlarının işində fəallıq edirlər.

Texnologiyaların inkişafı nəticəsində vətəndaşların internetdə qlobal vətəndaş cəmiyyəti yaratması fəallığın yeni, çevik formasıdır. Gənc nəsil qısa bir vaxtda hansısa məsələ ətrafında toplaşib müzakirə aparır, məsələn, İraqda müharibə, Ukraynada "Narıncı inqilab" və s.

Siyasi rəy incəsənət və idman vasitəsi ilə də təzahür edə bilər, məsələn, ətraf mühitin, qadın hüquqlarının qorunması, istehlakçı boykotu (etirazı) ilə narahatlığın ifadəsi. Demokratiyanın səmərəli işləməsi üçün bu iştirak formaları da seçicilərin seçkilərə gəlməsi qədər vacibdir. Seçkilər nəticə etibarilə insanların maraqlarının çox ümumi göstəricisi kimi çıxış edir. Bəzən hökuməti məsuliyyətə cəlb etmək üçün növbəti seçkilərə kimi 4-5 il gözləməli olursan. Demokratiyanın əsas prinsipi isə gündəlik iştirakdır və bu da yerli səviyyədə başlanır. Daim insanların, əsasən də gənc nəslin iştirakını dəstəkləmək lazımdır.

Sual: *Son illərdə cəmiyyətə və dövlət tərəfindən qəbul edilən qərarlara uğurlu təsir edən hansısa qeyri-hökumət təşkilatı və ya vətəndaş təşəbbüsü bilirsinizmi?*

Avropa demokratiyasının digər zəif cəhəti sosial təcridə məruz qalan azlıqların mövcudluğudur. Tomas Hammarberq, Avropa Şurasının insan hüquqları komissarı bunun milyonların ciddi problemi olduğunu bəyan etmişdir: "..... evlərini məcburən tərk edənlər; hüquqi məsləhət almaq üçün pulu olmayanlar; yardım lazım olanda dil maneələri ilə rastlaşanlar; öz mədəni qrupu tərəfindən təqib olunanlar və ya iki həyat tərzi arasında qalanlar; qeyri-leqal vəziyyətdə yaşayan və aşkar olmaqdan qorxanlar; məhdudiyətinə

görə təcrid olunanlar; hər şeyini itirən və yenidən başlamaq üçün çox zəif olan yaşlı insanlar; ksenofob və homofobların (*özündən fərqli olanlardan qorxan və nifrət edən adamlara verilən adlar*) hədəfinə çevrilmiş azlıqlara mənsub olanlar.”

Hökumətin çoxluq tərəfindən seçildiyi və “qalib hər şeyə sahib olur” prinsipli seçki sistemi olan cəmiyyətlərdə azlıqların təmsil edilməsi xüsusilə çətin məsələdir. Demokratik idarəetmənin əsas prinsipi bərabərliyin zəruriliyi, azlıqların sosial inklüziyası (daxiledilməsi) haqqında məlumatlandırmadır.

XXI əsrdə müəyyən iqtisadi və sosial dəyişikliklər demokratiya konsepsiyasına və təcrübəsinə təsirini göstərmişdir. Avropa inteqrasiyası və qlobal qarşılıqlı asılılıq, texnoloji dəyişikliklər, kütləvi informasiya vasitələrinin artmaqda olan təsiri demokratiyanın inkişafında pozitiv faktor olmaqla yanaşı, ənənəvi demokratik strukturlara zədə yetirə bilər.

Cəmiyyətdəki tarazlığı demoqrafik dəyişikliklərin tezliyi və mədəniyyətlərarası miqrasiyası da poza bilər. Bu kimi hallarda da demokratiyanı inkişaf etdirib möhkəmləndirmək üçün təqdim olunan imkanlardan istifadə etmək vacibdir.

Sual: *Sizin fikrinizcə, məsul şəxslərin əhali ilə yerli və milli məsələlər üzrə yeni məsləhətləşmə metodlarını internet texnologiyaları təmin edə bilərlərmi?*

Demokratiyanı uşaqlara niyə və necə öyrətmək lazımdır?

Demokratiyanın inkişafı üçün uşaqlara onu həyat tərzini kimi mənimsəməyi aşılamaq lazımdır. Demokratik qabiliyyətlər öz-özünə inkişaf etmir. Uşaqları demokratiyaya hazırlamaq gələcəkdə demokratiyanı formalaşdıran və qoruyan vətəndaş olmağı öyrətmək deməkdir. Buna əsasən demokratiya erkən yaşlarından hər bir təhsilin əsasını təşkil etməlidir. Avstraliyalı təhsil məsləhətçisi Layen Sinqltona görə müəllimlər əmin olmalıdırlar ki, demokratiya mövcuddur və cəmiyyətdə demokratik prinsiplər əsasında yaşamaq mümkündür. Onlar heç bir dövlətin və cəmiyyətin ideal, heç bir ideologiyanın qeyd-şərtsiz düzgün olmadığını uşaqların anlamasına kömək etməlidirlər. İnkişaf etmiş demokratiyada vətəndaşlar öz liderlərinin fəaliyyətini nəzarət altında saxlayırlar.

Demokratiya təlimi – insanları inklüziv cəmiyyətə öyrətmək deməkdir. Bu cəmiyyət bütün üzvlərini onların tutduğu yer və ya statusundan asılı olmayaraq qəbul edir, üzvlər arasındakı müxtəlifliyi tanıyır və onlara özlərini cəmiyyətin bir üzvü kimi hiss etməyə imkan verir.

Demokratiya təlimi hər şeylə maraqlanmağı, diskussiya aparmağı, tənqidi düşüncəni, konstruktiv tənqid bacarıqlarını dəstəkləyir. Uşaqlar öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımağı öyrənməlidirlər. Bu nəticəyə isə yalnız fəaliyyət vasitəsi ilə nail

olmaq mümkündür. Uşaqlara demokratiyanın açar konsepsiyalarını təcrübədə öyrətmənin yeganə yolu demokratik əhatədə yaşayaraq fəaliyyət göstərmələrinə şərait yaratmaqdır. Demokratik strukturlara malik olan və demokratik prinsiplərə hörmət edən məktəb, institut, uşaq klubları və təşkilatları, hətta ailələr uşaqlara demokratiyanın nə olduğunu mənimsəməyə kömək edən ən yaxşı modellərdir. Demokratik prinsiplər məktəb strukturlarında, təlim proqramlarında öz əksini tapmalı və məktəbdaxili münasibətlərdə standart təcrübə olmalıdır. Qərarlar qəbul edən uşaq orqanlarının yaradılması, həmyaşıdlarının vasitəçiliyi, uşaqlara öz tədbirlərinin təşkilində inam göstərmək, onlara problemləri tədqiq etmək imkanı vermək, fikirləri müzakirə edib nəticə çıxartmaq, debat keçirərək münaqişələrin həlli üçün strategiya təklif etmək və real məqsədlərə çatmaq vasitəsi ilə müəllimlər uşaqlara hörmət nümayiş etdirməlidirlər. Belə təcrübələr uşaqlara xüsusi imkanlar verir, onları başa salır ki, bu proseslərdə iştirak etməyə dəyər.

Dünyada uşaqlar üçün yaradılan demokratik strukturların bir çox uğurlu nümunələri vardır. Avropa Şurasının “Demokratik vətəndaşlıq təlimi” proqramı üçün təlimatlar yaradılmış, məktəbdə demokratiyanın və *demokratik idarəetmənin* təşkilinə aid yaxşı nümunələr toplanmışdır. Burada “*idarəetmə*” təhsilverən institut və təşkilatların açıqlığını nümayiş etdirir ki, iştirakçılar (müəllimlər, uşaqlar, valideynlər, rəhbərlər) nə dərəcədə açıq müzakirələr, problemlər üzrə danışıqlar aparır və prosesin sonunda qərarlar qəbul edir. “*Demokratiklik*” isə idarəetmənin insan hüquqları dəyərlərinə əsaslanması və bu prosesdə hamının (uşaqların, böyüklərin, valideynlərin və müəssisənin əməkdaşları) iştirakı deməkdir.

Demokratiya və insan hüquqları bir-biri ilə qarşılıqlı təsirdədir: insan hüquqları istənilən demokratik sistemin əsasını təşkil edir, dövlətlər isə onların qorunmasına zəmanət verir. İnsan hüquqları dövlətdən asılı deyildir: onlar bir qayda olaraq hamıya məxsusdur. Lakin insan hüquqlarını yalnız demokratik strukturlar müdafiə edə bilər. Demokratiya və insan hüquqları daim inkişafdadır.

Mənbə: Компасито. Пособие по обучению детей правам человека. Совет Европы, 2008.

Tərcümə: TİPİ-nin əməkdaşları Məhəbbət Paşayeva və Salatın Şamilova.